

Віталій Василенко
Дніпропетровськ

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

В статті проаналізовано вплив сучасних тенденцій розвитку історичного пізнання на литуаністику. Попри сприятливі умови для розвитку, в останні два десятиліття не відбулося істотного зростання інтересу до політичної історії Великого князівства Литовського.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, політична історія, литуаністика, історіографія.

В статье проанализировано влияние современных тенденций развития исторического познания на литуанистику. Несмотря на благоприятные условия для развития, в последние два десятилетия существенного интереса к политической истории Великого княжества Литовского не возникло.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, политическая история, литуанистика, историография.

The article analyzes the influence of current trends of historical knowledge upon lithuanistic studies. Despite favorable conditions for development in the past two decades, there essentially was no increase of interest in the political history of the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, political history, lithuanistic studies, historiography.

Частина питань, заторкнутих у даній розвідці, може на перший погляд здатися не надто щільно пов'язаною з власне литуаністикою. Це пояснюється тим, що багато наших колег, які займаються дослідженням конкретних історичних проблем, не завжди мають вдосталь часу і сил для звернення до питань теорії історичного пізнання. Справедливим є й зворотнє: на жаль, далеко не всі, хто займається цими теоретичними проблемами, має в активі належний досвід практикуючого історика.

Навряд чи хтось заперечуватиме, що в останні два десятиліття перед литуаністикою (як практично й усіма галузями гуманітаристики) відкрилися значно ширші перспективи розвитку, порівняно з попередньою добою. Крах силоміць насаджуваної ідеології дав можливість уже не керуватися такими обов'язковими раніше настановами, як класовий підхід і особливо москвоцентризм, на який традиційно хибує російське сприй-

няття історії (якщо не глобальної, то, як мінімум, східнослов'янської). Ці та інші ідеологеми, вже не нав'язувані «згори», лишилися тепер справою особистих переконань дослідника. Одночасно слід визнати, що істотного зростання інтересу до політичної історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) за минулі роки не відбулося (хоча протягом більшої частини радянської доби вона фактично лишалася «напівзабороненою зоною»). До головних причин цього слід віднести той факт, що одночасно з деідеологізацією відкрився шлях для поширення на пострадянських теренах тих методологічних настанов, що виробило в другій половині минулого століття світове (читай – західне) історіописання. Не всі з них, щоправда, є дійсно новітніми: вплив деяких подібний до тих далеких зірок, чиє світло стає помітним спостерігачеві вже після їхнього згасання.

Однією з таких тенденцій є нехтування т. зв. «подієвою історією», яка тривалий час зазнавала зневажливого ставлення, оголошуючись сферою занять не справжніх істориків, а хіба що журналістів (Ф. Бродель). Видається, що, крім загальних теоретичних настанов, істотний вплив тут мали й прозаїчніші чинники. Відтоді, як історія отримала статус нехай і дуже специфічної, проте наукової дисципліни, в центрі її уваги дійсно найбільшою мірою перебували події, насамперед політичні, попри вплив позитивістських, марксистських та решти подібних віянь. Природним наслідком стало поступове збідніння відповідної джерельної бази. Адже поширену і загалом справедливую тезу про невичерпність історичного джерела не слід трактувати надміру прямолінійно. В ньому дійсно міститься і теоретично може бути отримана безліч різноманітної інформації, але це, звісно, не стосується автоматично кожної конкретної проблеми, яка цікавить нас у даний момент. Слід зважати й на впливовість у середовищі лівих західних інтелектуалів таких (ними ж вироблених) ідеологем, як толерантність, мультикультуралізм, «позитивна дискримінація» і т. ін. Усе це, вкупі з постійним стрімким зростанням кількості науковців, у тому числі й істориків, мало природним наслідком пошук нових сфер досліджень, які раніше взагалі не вважалися гідними спеціальної уваги. Так постали мікроісторія, історія повсякденності, історії найрізноманітніших меншин, гендерні студії і т. ін. (аж до появи таких, поза сумнівом, новаторських досліджень, як «Історія відхожих місць у Японії» та подібні їй). Не ставлячи під сумнів їхнє право на існування у вільному суспільстві, зазначу все ж, що й чутки про смерть «подієвої історії» є, як мінімум, перебільшеними. Інша справа, що тут переважно неможливо просто йти «екстенсивним» шляхом, залучаючи до обігу той джерельний масив, яким «гребували» історики передпостмодерної доби. Має йтися або про більш ретельну евристику на вже сходженому багатьма попередниками полі, або про нетрадиційну, переконливішу інтерпретацію вже відомого матеріалу.

Розуміння дуже багатьох проблем політичної історії ВКЛ утруднене, чи й неможливе, без відтворення адекватної картини етноконфесійних взаємин всередині цієї держави. Залишаючи при цьому осторонь німців, тюрків, євреїв та решту дрібних груп, зосереджу увагу лише на литовцях і русинах. Загальновідомо, що в останні півстоліття ознакою доброго академічного тону вважається сповідання «конструктивістської» (званої також як «модерністська» чи «інструменталістська») концепції націотворення, тоді як їхніх опонентів, насамперед примордіалістів, витіснено в своєрідне «інтелектуальне гетто». За всіх хиб примордіалізму, варто пам'ятати, що конструктивізм (як і взагалі постмодернізм у гуманітаристиці в усіх його проявах) являє не просто «гру в бісер» чи останнє слово чистої науки. Як уже зазначено, світоглядні настанови визначають як предмет зацікавлень, так і вихідні позиції й методологію дослідника. Подібно до того, як примордіалісти анахронічно екстраполюють у давнє минуле реалії «епохи націй», бажаючи забезпечити останнім якомога глибше коріння, ліві інтелектуали, що переважають в академічному середовищі (крім, можливо, країн пострадянського й постсоціалістичного простору), не менш штучно оголошують нації нещодавно й свідомо сконструйованими чи не на порожньому місці феноменами. Воліючи, аби їх не існувало в сучасному світі, але переконавшись на власному досвіді в стійкості націй, «нові ліві», неомарксистичні та близькі до них групи намагаються хоча б «знищити» бодай натяк на них у минулому, точніше, у власних версіях минулого.

В гуманітаристиці «новітній підхід» не обов'язково означає «більш істинний, аніж попередні», і першими це мали б усвідомлювати постмодерністи, з їхнім запереченням за результатами студіювання історії будь-якої об'єктивної цінності та вірогідності¹. Між іншим, як і завжди, усе є не настільки новим, яким видається. Нехай і схематично, вихідні позиції в згаданій дискусії накреслено вельми давно, зокрема, що особливо цікаво для нас, і в царині литуаністики. Ще наприкінці ХІХ ст. І. Філевич, обстоюючи «культурно-релігійний», «культурно-національний», «народний» характер боротьби між Литвою і Польщею за галицько-волинську спадщину, відкидав зауваження своїх польських опонентів стосовно відсутності національностей як таких у добу Середньовіччя.

При цьому треба зазначити, що, за всієї популярності конструктивізму, його вплив на медієвістів порівняно невеликий, і не тому, що, відповідно до конструктивістських настанов, у Середньовіччі годі шукати слідів існування націй, хоча б у ембріональному вигляді. Є достатньо

¹ Кваліфікований огляд впливу постмодернізму на історіописання, створюваних ним викликів та загроз див., напр.: *Еванс Р. Дж.* На захист історії. – Л.: Кальварія, 2008.

доказів того, що багато тез конструктивістської теорії не верифікуються належним чином, або й прямо спростовуються конкретно-історичним матеріалом, причому не тільки новітнього часу і Модерну, а й Середньовіччя. Щоб пересвідчитися в цьому, можна звернутися до праць таких дослідників націоналізму, як Е. Сміт та інші етносимволісти, або фахівців-медієвістів, наприклад, Р. Бартлетта². Що до пострадянського простору, то, як відомо, деким із наших співвітчизників, насамперед П. Толочком, а також низкою російських дослідників обстоюється існування «єдиної давньоруської народності» з такими характеристиками, які фактично нівелюють різницю між етносом і модерною нацією. Йдеться про те, що цій «народності» приписується, зокрема, усвідомлення її існування на масовому рівні³ (а звідси – й міфологема щодо наявності в пізнішу добу т. зв. «общерусской программы», яка мала найбезпосереднішим чином впливати на політичну історію ВКЛ). Цікаво, що з цим подеколи згодні дослідники Київської Русі з країн, де теза про «єдину колицку» ніколи не була обов'язковим елементом ідеології. Так, британські історики С. Франклін і Дж. Шепард вважають, що наприкінці XII ст. «значна частина мешканців Русі підійшла ближче до усвідомлення своєї єдності, ніж коли б то не було раніше. ...ми можемо сказати, що «держави» не існувало, але, можливо, були зародки нації»⁴.

Як наслідок, виникає відчутне протиріччя між ствердженням існування вже перед монгольською навалою давньоруської «протонації», з одного боку, а з іншого – постульованим А. Міллером і плеядою його однодумців протистоянням в останнє століття існування імперії Романових російського та українського «національних проєктів» у боротьбі за частину вже нібито віддавна існуючої, а головне – самоусвідомлюваної спільноти. Якщо прийняти концепцію П. Толочка, то лишається припустити, що процеси націотворення у східних слов'ян відбувалися в напрямі, протилежному іншим відомим прикладам (обмежимося лише Європою, адже, на погляд Е.Кедурі, націоналізм – це один із інтелектуальних продуктів, штучно й насильницьки накинених Заходом решті світу). Якщо скрізь поступово відбувалося подолання регіональних відмінностей, уні-

² *Сміт Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху. – 2-е вид. – К.: Ніка-Центр, 2009; він же. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К.: «К.І.С.», 2004; *Він же.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – К.: Темпора, 2009; *Бартлетт Р.* Становлення Європы: Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры. 950–1350 гг. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 217–266.

³ *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб.: Алетейя, 2005. – С. 14–15, 203–209.

⁴ *Франклин С., Шепард Дж.* Начало Руси: 750–1200. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2000. – С. 528.

фікація, об'єднання окремих етнічних груп у єдиний етнос, а згодом – у модерну націю, то «єдина давньоруська народність», що начебто існувала в імперії Рюриковичів, навпаки, поділилася на «три братні народи».

Проте видається надзвичайно сумнівним припущення, що на величезній рідкозаселеній території Давньої Русі, яка за рівнем урбанізації та письменності завідомо не переважала більшість країн Західної і Центральної Європи, могло значно раніше, ніж у Німеччині, Італії чи Англії, постати і вкорінитися в свідомості значної частини суспільства уявлення про «єдину народність». Не забуваймо, що навіть у північній («лангедойльській») половині Франції ще за часів Столітньої війни аналогічні візії явно не тішилися широким визнанням, і тим більше «національні» ознаки далеко не завжди займали найвищий щабель у тодішній ієрархії лояльностей. Що ж до дійсно переконливих прикладів, наведених Р. Бартлеттом, то вони стосуються трьох «кресів» католицької Європи, де процеси взаємодії (часто конфліктної) між різними етносами були найбільш інтенсивними. Це західнослов'янські країни, Прибалтика і Угорщина, де корінне населення стикалося з німецькими колоністами; кельтські краї (Вельс та Ірландія), де місце німців заступали англійці; а також Піренейський півострів доби Реконкісти. До цього можна додати також приклади «земляцтв» всередині таких корпорацій, як середньовічні університети та чернецькі ордени.

Однак випадки ані Київської Русі, ані ВКЛ не вповноважують на паралелі з вищезгаданими. Не викликає сумніву, що при контактах литовця (язичника, а згодом католика) і православного русина в обох не виникало проблем із розрізненням між «Нами» й «Ними». Проте шукати в історії Литовсько-Руської держави XIII–XV, та й більшої частини XVI ст. виразного протистояння по цій лінії навряд чи варто. Щоправда, тезу про «боротьбу народних начал» у ВКЛ, обстоювану ще В. Антоновичем, і в наш час поділяє, принаймні частково, дехто з поважних дослідників. Так, твердиться про етнічне підґрунтя громадянської війни 1430-х рр. (Н. Яковенко) або захист Швітрігайлою «українського та білоруського сепаратизму» (Л. Войтович). Як видається, значно більш адекватний погляд обстоюють такі наші колеги, як О. Русина, М. Кром, Г. Саганович. На їхню думку, етноконфесійні чинники не відігравали суттєвої ролі ані в цих подіях, ані в «змові князів» 1481 р., ані в князівських «від'їздах» межі XV–XVI ст., ані в повстанні Михайла Глинського. Від себе додаю, що в літературі чомусь оминається увагою конфесійний аспект відомих епізодів 1456 і 1461 рр., коли магнати вимагали від Казімераса, в разі неможливості постійно перебувати у ВКЛ, віддати вільнюський стіл Семенові Олельковичу. Звичайно, на останнє Ягайлович погодитися не міг; але якби таке все ж сталося, цікаво, чи влаштувала б могутніх панів-католиків, які фак-

тично контролювали державу за часів малолітства Казімераса, зверхність «схизматика»? Звісно ж, подібні роздуми є суто теоретичними, але все ж, гадаю, Олелькович вирішив би, що «Вільнюс вартий меси». Як відомо, до традицій роду Гедиміновичів належала, як висловилися б у наш політкоректний час, релігійна толерантність; однак, з огляду на анахронізм цього терміну, коректніше було б вести мову про байдужість.

На жаль, менше уваги наші сучасники приділяють етноконфесійним взаєминам і взагалі політичній історії ВКЛ докревської доби. Загалом суттєвий вплив на ці уявлення справляє те, що кожна зі східнослов'янських історіографічних традицій виробила власне більш-менш «консолідоване» бачення місця Литовсько-Руської держави в своїй історії. Для білоруських істориків литовська доба – органічна складова вітчизняної історії, а ВКЛ – «своя» держава (аж до таких екзотичних формулювань, як «білоруська імперія»). При цьому вони «адаптували» до власних потреб багато тез із арсеналу своїх російських колег ХІХ ст. Для українських дослідників цей час зазвичай постає в якості доби бездержавності; помітна також тенденція до «регіоналізації», зведення литуаністичних студій майже виключно до історії українських земель у складі ВКЛ. В новітній вітчизняній історіографії популярна гіперболізація самостійності київських князів та їхніх сепаратистських прагнень (Н. Яковенко, Л. Войтович).

Складніша ситуація в російській литуаністиці, яка успадкувала від попередньої доби співіснування двох концепцій. Перша, репрезентована за радянських часів насамперед І. Грековим, зводиться до тверджень про існування й життєвість, зокрема й у середовищі еліти ВКЛ, «общерусской программы», і відповідно визнання Вільнюса потенційно альтернативним центром нібито неминучого об'єднання земель колишньої Київської Русі. (При цьому, щоправда, згаданий дослідник вельми часто вдавався до надто довільних тлумачень, щоб не сказати – перекручувань, історичних фактів). Серед продовжувачів цієї традиції має бути згаданий насамперед С. Думін. З наших співвітчизників багато в чому концепцію Грекова поділяв (принаймні, раніше) Ф. Шабульдо. Відкидав паралель між литовською «експансією» та московським «збиранням земель», а також затаврував уявлення про слов'янську сутність державності ВКЛ як застаріле В. Пашуто, сповідуючи традиційний телеологічний погляд на Москву як єдино можливий осередок об'єднання.

Виходячи з цього, не дивно, що багатьом білоруським і частині російських істориків притаманна тенденція до применшення ролі литовського елемента у ВКЛ, аж до трактування останнього як такої собі «другої Русі», лише з литовською династією на чолі. Тут стає в пригоді й сакральна цифра – 10%, які припадали на литовські етнічні землі за часів найбільшого розширення держави. Зазвичай цю пропорцію механічно (й

безпідставно) екстраполують у сферу демографії, а далі – й політичних стосунків. Навіть дивно, чому ці наші колеги досі не порадили скористатися такою само «простою» арифметикою, наприклад, дослідникам історії Китаю доби Юань та інших володінь Чингізидів, аби «зважити» роль монголів у них.

Нерідко звертають увагу на те, що Міндаугас, а згодом Йогайла і Витаутас у своїй політиці щодо Ордену використовували Жемайтю в якості «розмінної монети». Але й це нічого не каже про значення етнічних литовців у ВКЛ. Адже Казімеж III так само поступався корінними польськими землями на користь Чехії і рицарів, аби забезпечити собі свободу дій на сході. Можна згадати й цісарів Швабської династії, які свідомо жертвували владою в Німеччині заради власних італійських амбіцій. Що ж стосується впливів православ'я і руської культури, то, за винятком вживання мови русинів у якості урядової, і з цим справа не виглядає цілком однозначною. Так, різні погляди висловлювалися стосовно ймовірності «зрушення» Литви. Ще М. Костомаров визнав це нереальним, з огляду на байдужість русинів до поширення власної віри; дійсно, слабкість православного прозелітизму, порівняно з католицьким, є очевидним фактом. В наш час із такою оцінкою солідаризується О. Русина. Натомість С. Думін твердить про можливість «завершення процесу слов'янізації литовських земель», маючи, очевидно, на увазі все те ж «зрушення». Варто, однак, пригадати, що й багато століть колонізації, вкупі з впливом католицизму, спричинили асиміляцію відносно невеликої частини литовського етносу, насамперед вищих прошарків.

Якщо казати про руський вплив на правлячу династію, то слід звернути увагу насамперед на те, що не маємо жодного прикладу відкритого хрещення за східним обрядом верховного правителя ВКЛ, чи хоча б чітко висловленого наміру здійснити це. Повідомлення Густинського літопису під 1246 р. про прийняття православ'я Міндаугасом практично ніхто в наш час не сприймає всерйоз. Що до відомої згадки про намір Йогайли публічно хреститися й одружитися з дочкою Дмитра Івановича московського, то я вже неодноразово доводив, що ця прелімінарна угода могла постати лише між листопадом 1381 і червнем 1382 рр., за часів захоплення верховної влади Кястутісом, коли Ольгердович був лише обласним правителем Крева та Вітебська. Згадуючи ж не доведене, але ймовірне «домашнє православ'я» Альгірдаса і Йогайли, слід поставити наступне природне питання: чи можна вважати християнином особу, яка приховує своє хрещення, дотримуючись обрядів поганської релігії? Адже свого часу такі дії, в очах римського уряду, виправдовували звинуваченого в сповідванні християнства. Тож проголошувати їх православними – все

одно, що зараховувати до дисидентського руху тих радянських інтелігентів, що обмежувалися «опозиційними» розмовами на кухні.

Те ж, що практично всі Гедиміновичі, отримуючи володіння в руських землях, приймали православ'я й християнські імена та зазнавали поступового «зрушення», є безсумнівним фактом. Однак видається, що це б відбувалося і за відсутності культурної переваги Русі над Литвою. Є достатньо прикладів того, як нечисленні групи носіїв вищої культури (ще раз вибачаюся перед адептами політкоректності) асимілюються в чужому етнокультурному середовищі. Так, англійська влада навіть вдавалася до запровадження репресивного законодавства, аби відвернути власних колоністів у Ірландії від запозичення місцевої мови, одягу й розваг. Як видається, недостатньо маємо й матеріалу, аби судити, наскільки суттєві зміни в самосвідомості членів правлячої династії спричиняло згадане «зрушення». Цілком справедливе, хоча й риторичне питання – «Чи робить православ'я за одне-два покоління литовця русином?» – поставив не так давно Д. Володихін.

Що до сповідання частиною еліти ВКЛ «общерусской программы», то не виглядають переконливими докази наявності у литовсько-руських правителів планів прямого підпорядкування всіх земель колишньої Київської Русі, як і взагалі існування подібної програми, в тому числі і в московських правлячих колах. Гадаю, до речі, що позиція І. Грекова та його однодумців пояснюється не лише традиційними для російської історіографії стереотипами. Свою роль відіграють і уявлення лівих інтелектуалів, зокрема й радянських істориків, про зовнішню і взагалі державну політику в поняттях соціального конструктивізму. Інакше кажучи, з їхньої точки зору, той чи інший суб'єкт політики спочатку формулює певну програму дій, а потім переходить до її послідовного втілення в життя (подібно до того, як пишеться дисертація). Таке уявлення, однак, має небагато спільного з реальною політикою – «мистецтвом можливого», де постійно змінюються обставини, в яких доводиться діяти, а отже, й цілі, й засоби їхнього досягнення. Тож логічнішою видається інша послідовність: в умовах, коли з'являється перспектива того чи іншого надбання, зазвичай починають пошуки його ідеологічного обґрунтування. Тоді Марія-Терезія згадує про права корони святого Іштвана на «Королівство Галичини і Лодомерії», Й. Сталін – про захист «єдинокровних братів» у Західній Україні та Західній Білорусі, депутати-комуністи Верховної Ради УРСР – про «тисячолітню традицію державотворення», а в нашому випадку – Іван III про «отчину» своїх далеких пращурів.

До непорозумінь належить і твердження щодо «москвофільства» частини еліти ВКЛ. Будувати на окремих епізодах політичної біографії, скажімо, Андрія та Дмитра старшого Ольгердовичів докази їхньої «про-

московської» налаштованості не більше підстав, аніж приписувати «пронімецьку» Витаутасові чи «пролитовську» – Токтамишеві.

Нарешті, перебільшення руських впливів у ВКЛ робить незрозумілим підґрунтя Кревської угоди (якщо, звичайно, не намагатися пояснити все особистою волею Йогайли). Як відомо, і в східнослов'янських, і в польській історіографіях за нею та її наслідками віддавна закріплено статус рубіжної події в історії Литовсько-Руської держави (хоча й із зазвичай протилежним знаком). Тож, повторюю, виглядає незрозумілим, чому гадані «руські засади» ВКЛ виявилися в підсумку доволі ефемерними, поступившись місцем іншим, нібито «чужорідним», а «правильний шлях розвитку» був перерваний.

Маю визнати, що в даному тексті поставлено значно більше питань, аніж дано відповідей. Однак якщо це дасть поштовх до нових обговорень і дискусій, я вважатиму, що він створювався не марно.

Vitalii Vasylenko

**On some problems of political history
of the Grand Duchy of Lithuania
in the light of current historiographical trends**

The article analyzes the influence of current trends of historical knowledge on lithuanistic studies. Despite favorable conditions for development in the past two decades, there essentially was no increase of interest in the political history of the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – GDL). Apart from the gradual depletion of the corresponding source base, one of the main reasons for this is the expansion into the post-Soviet territory of some fashionable methodological guidelines of western historical writing, in particular the neglect of the so called «external history». The meaning is that the leftist Western intellectuals (according to their ideology) are looking for new areas of research: microhistory, the history of everyday life, stories of various minorities, gender studies, and others.

One of the core problems of the GDL political history is reproduction of an adequate picture of ethno-confessional relations inside this country. In the last half-century there was a fashionable tendency to profess «constructivist» («modernist») concept of nation-building, according to which, nations are a recent and a deliberately constructed phenomena. Despite that, the influence of constructivism on medievalists is relatively small. A lot of its claims are not verified by specific historical material that is backed by works of A. Smith, R. Bartlett et al. Some (e. g. P. Tolochko) advocate the existence of a «single old rus' nationality», in fact a protonation. However, the history of the Lithuanian-

Rus' State in the 13th – 14th centuries does not offer confirmation for this. Ethno-confessional factors did not play an essential part neither in the civil war of the 1430-ies, nor in the «plot of the dukes» of 1481, nor in the Rebellion of Michajlo Glinski. It seems erroneous to exaggerate the influence of Rus' political traditions, language and culture on the Grand Duchy of Lithuania and the ruling dynasty also before 1385. In particular, there is not a single example of an open Eastern rite baptism of a supreme ruler of the Grand Duchy of Lithuania, or at least a clearly expressed intent to do this.